

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Canu'r Ychen

Yn ein herthygl ddiwethaf, buom yn trafod Dai'r Cantwr a'r faled hiraethlon a luniodd yng ngharchar Caerfyrddin tua dechrau 1844, pan oedd yn wynebu ar alltudiaeth yn Nhasmania oherwydd ei ran yn Nherfysgoedd Beca. Magwyd Dai ar fferm ym mhlwyf Llancarfan ym Mro Morgannwg. Gallai aredig, ac fel y nodwyd y tro diwethaf, byddai ei lais canu da wedi bod yn gaffaeliad mawr iddo yn y cyd-destun hwnnw.

Yr hen arfer yn gyffredinol wrth aredig oedd defnyddio ychen. Ond yn araf bach, o ddiwedd yr Oesoedd Canol, ac yn enwedig o'r 18fed ganrif ymlaen, disodlwyd yr ychen gan geffylau, a'u disodli'n llwyr ym mhobman bron yng Nghymru erbyn tua chanol y 19eg ganrif.

Cadarnle olaf yr aredig ag ychen oedd Morgannwg, ac yn enwedig Bro Morgannwg, lle y cafwyd aredig ag ychen mewn rhai mannau hyd at tua diwedd y 19eg ganrif. Ers talwm, er enghraifft, adeiladau fferm y Pentre oedd ar y safle lle y mae 'Domino's Pizza' erbyn hyn yng nghanol yr Eglwys Newydd, a dywedir fod dau ych du i'w gweld yn aredig caeau'r fferm honno mor ddiweddar â'r 1870au.

Mae canu i ychen yn arfer hynafol iawn. Er enghraifft, mae Gerallt Gymro yn y 12fed ganrif yn sôn fel y byddai'r aradwr (sef yr un a dorrai'r gŵys) ynghyd â'r un a anogai'r ychen yn eu blaen, yn canu wrth aredig, 'fel petai i leddfur gwaith'. Yr enw a roddid ar yr un a yrrai'r ychen yn eu blaen oedd y 'cathreinwr' (neu'r 'cathreiw'r', neu'r 'cethreor') am ei fod yn annog yr ychen trwy eu 'cathrain' (neu eu 'cethru' – hynny yw, eu procio) â gwialen hir â phigyn ar ei blaen (yr 'irai', neu'r 'swmbwl', neu'r 'gethren'), yn ogystal â thrwy alw arnynt a chanu iddynt; ac enw arall ar y cathreinwr oedd y 'geilwad'.

Ieud yr ychen yn ddeuoedd. Pedwar neu chwech o ychen fyddai mewn gwedd gan amlaf, ond weithiau dim ond dau a thro arall gynifer ag wyth, yn dibynnu ar gryfder yr ychen, natur y tir ac yn y blaen. Cerddai'r cathreinwyr Seisnig y tu ôl i'r ychen, ond dilynai'r Cymry yr hen arfer Celtaidd o gerdded wysg eu cefn o'u blaen. Roedd hynny'n bosibl am fod ychen yn symud yn araf; ond âi ceffylau yn rhy gyflym i ganiatáu hynny, ac felly bu raid i'r cathreinwyr gerdded wrth eu hochr hwy.

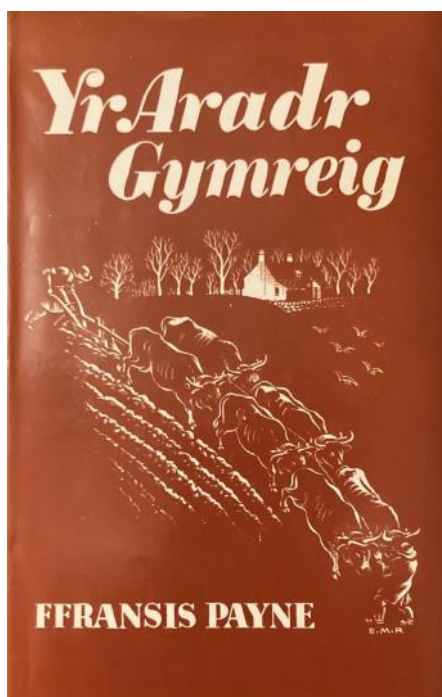
Er y ceir tystiolaeth fod yr aradwr a'r cathreinwr ill dau yn canu wrth eu gwaith, â'r cathreinwr yn arbennig y cysylltwn yr arfer o ganu i'r ychen, i'w hannog yn eu blaen a chodi eu calonnau ynghanol eu llafur. Er enghraifft, dywed un a fu'n cathrain yn sir Gaerfyrddin yn yr 1840au, 'I had to sing for them all day long, and was so hoarse when night came that I could hardly speak. [...] They would not work if you did not sing for them.' Ac meddai lolo Morgannwg mewn llythyr at y geiriadurwr William Owen Pughe, dyddiedig 19 Rhagfyr 1802:

The Gloucestershire farmers and dairymen, who are fond of the Glamorgan cattle, often curse the ploughboys and milkmaids of Glamorgan, for oxen will, frequently, neither work, nor cows stand to be milked, without their accustomed music, and there is but little music in the Gloucestershire farmers.

Rhoddd telerau gwell wrth gyflogi cathreinwyr os oedd ganddynt leisiau soniarus a stôr o ganeuon addas, a golygfa gyffredin mewn mannau fel y Filltir Aur ger Pen-y-bont ar Ogwr, oedd gweld pobl yn aros yn ymyl y ffordd i wrando ar yr 'arogldarth gerddorol' a godai o'r caeau wrth i'r cathreinwyr ganu i'r ychen. Ceid tipyn o gystadlu rhwng y cantorion pan fyddent yn aredig ar yr un maes, a thipyn o gyfnawid penillion hefyd wrth y tân fin nos.

Yr hyn a nodweddi'r caneuon hyn yw eu hamrywiaeth o ran pwnc a mesur. Dan ddylanwad diwygiadau ysbrydol, gwelid rhai yn canu salmau ac emynau. Dywed Williams Pantycelyn wrth ddisgrifio cyfnod o adfywiad crefyddol tua chanol y 18fed ganrif, fod 'yr aradwr a'r geilwad yn fynych yn ymbyncio mewn salmau ac odlau ysbrydol ar hyd y meysydd'; ac mewn llythyr at gyfaill yn Lloegr, dywed Thomas Charles am ei brofiad wrth deithio o'r Bala i Aberystwyth ar adeg o ddiwygiad yn 1805: 'In travelling the roads, it was pleasing to hear the ploughman and the driver of the team singing hymns whilst at their work. Nothing else was heard in all those parts.'

Ond yn gyffredinol, amrywiol iawn oedd y caneuon a glywid ar y meysydd, a chyfran uchel ohonynt yn rhai ysgafn a doniol, a barnu wrth y rhai sydd wedi eu cadw yn y traddodiad llafar. Ond er bod amrywiaeth yn y mesurau, y triban oedd y mesur mwyaf poblogaidd o lawer ym Morgannwg wrth ganu i'r

ychen, gydag anogaethau megis 'hw-mlân', neu 'dere-dere', neu 'ma-hw' wedi eu hychwanegu ar ddiwedd y pennill.

Weithiau, cenid cyfres o dribannau ar yr un thema, wrth i'r cathreinwr fynegi ei deimladau wrth yr ychen neu rannu'r hyn a bwysai ar ei feddwl. Er enghraifft, yn ôl un a fu'n gyrru ychen ym Mro Morgannwg tua 1830, pe digwyddai i un o'r cathreinwyr gael ei wrthod gan ei gariad nos Sul, byddai yntau ddydd Llun 'yn tywallt ei ddigofaint arni yn ei benillion wrth yr ychain'. Ond yn aml, tribannau amrywiol iawn eu pynciau a genid yn un rhes.

Cawn dystiolaeth o hynny mewn recordiad yn yr Amgueddfa Werin yn Sain Ffagan a wnaed mor ddiweddar ag 1953. Tribannau pur amrywiol eu pwnc a genir ar y tâp. Y canwr oedd Robert Thomas o gyffiniau Gwenfô, a aned yn 1865 ac a ddysgodd ganu'r tribannau hynny yn 13 oed (ac felly tua 1878) pan oedd yn cathrain ychen ar fferm y Doghill yn Nyffryn Golych, i'r de o bentref Sain Nicolas. (Mae fferm y Doghill yn agos iawn i Erddi Dyffryn.)

Dyma ddau o'r tribannau hynny fel y'u trawsysgrifiwyd gan D. Roy Saer yn ei gasgliad *Caneuon Llafar Gwlad*, cyfrol 1 (1974), sy'n dangos

ynganiad tafodieithol Robert Thomas wrth eu canu. Mae'r ddau bennill yn agor yn debyg, yn dilyn fformiwla a welir yn aml yn y tribannau:

Tri pheth sy dda gin grotyn
Yw gwraig y tŷ yn werthin
A'r crochon bach yn berwi'n ffrwd
A llond y cwd o bwddin. *Ma-hw!*

Tri pheth anawdd eu 'napod:
Dyn, derwan a diwarnod;
Y pren yn gou a'r dydd yn troi
A dyn yn ddouwynepog. *Ma-hw!*

Gyda llaw, mae gan ardal Sain Nicolas le amlwg yn y bennod olaf yn hanes aredig ag ychen ym Mro Morgannwg, oherwydd yn 1938 darllenwyd rhaglen ar aredig ag ychen ar y BBC a gynhwysai sgwrs gan Richard Thomas o fferm yr Homri, ychydig i'r gogledd o bentref Sain Nicolas. Roedd Richard Thomas erbyn hynny'n 83 oed, ac yn ei sgwrs mae'n sôn am ei brofiad o weithio ag ychen drigain mlynedd ynghynt. Ac yn y rhaglen, y mae hefyd yn canu un o'r tribannau yr arferai eu canu i'r ychen.

(*I'w barhau*)